

AZƏRBAYCAN RESPUBLİKASI TƏHSİL NAZİRLİYİ
BAKİ DÖVLƏT UNİVERSİTETİ

Əlyazması hüququnda

MEHRİBAN SAMƏT QIZI ƏLİZADƏ

AZƏRBAYCAN DİLİNDƏ QOŞA SÖZLƏR VƏ
ONLARIN
LİNGVOPOETİK XÜSUSİYYƏTLƏRİ

5706.01 – Azərbaycan dili

Filologiya üzrə fəlsəfə doktoru elmi dərəcəsi
almaq üçün təqdim edilmiş dissertasiyanın

A V T O R E F E R A T I

BAKİ – 2014

Dissertasiya Bakı Dövlət Universitetinin Azərbaycan dilçiliyi kafedrasında yerinə yetirilmişdir.

Elmi rəhbər: *filologiya üzrə elmlər doktoru, professor*
Kamil Nəriman oğlu VƏLİYEV

Rəsmi opponətlər: *AMEA-nın müxbir üzvü,*
filologiya üzrə elmlər doktoru, professor
Nizami Qulu oğlu CƏFƏROV

filologiya üzrə elmlər doktoru, professor
Qara İbrahim oğlu MƏŞƏDİYEV

Aparıcı müəssisə: **Bakı Slavyan Universitetinin Müasir Azərbaycan dili kafedrası**

Müdafiə “16_“ 05__ 2014-cü il saat “_____”-də Bakı Dövlət Universiteti nəzdində filologiya üzrə elmlər doktoru və fəlsəfə doktoru dissertasiyalarının müdafiəsini keçirən D.02.181 Dissertasiya Şurasının iclasında olacaqdır.

Ünvan: AZ 1148, Bakı, Z.Xəlilov küçəsi, 23, Bakı Dövlət Universiteti, əsas bina, II mərtəbə, Videokonfrans otağı.

Dissertasiya ilə Bakı Dövlət Universitetinin kitabxanasında tanış olmaq mümkündür.

Avtoreferat “_____” _____ 2014-cü ildə göndərilmişdir.

D. 02. 181 Dissertasiya Şurasının elmi katibi, filologiya üzrə elmlər doktoru, professor:

T.H.HÜSEYNOV

İŞİN ÜMUMİ SƏCİYYƏSİ

Mövzunun aktuallığı. Qoşa sözlər mövzusu Azərbaycan dilçiliyinin ən mübahisəli və həllini gözləyən problemləri sırasındadır. Adətən, mövzuya bu və ya digər problemin qoyuluşu ilə əlaqədar yardımçı sahə kimi müraciət olunmuş və ya qoşa sözlərin müəyyən cəhəti məhdud istiqamətdə – ya komponentlərarası qrammatik əlaqələr, ya komponentlərin sıralanma ardıcılığı, ya da digər dillərdə mövcud olan analitik birləşmələrlə müqayisə planında tədqiq olunmuşdur. Azərbaycan dilçiliyində birbaşa qoşa sözlər mövzusunə həsr olunmuş və problemi bütün aspektlərdə açan araşdırma bu gün də yoxdur. Qoşa sözlərin sistemli və kompleks şəkildə öyrənilməsi Azərbaycan dilçiliyi qarşısında duran mühüm vəzifələrdən biridir. Dilçilik ədəbiyyatında mürəkkəb sözlər, təkrarlar, əlavəli birləşmələr, söz birləşmələri, qoşalaşmış sözlər, ritmik sözlər və s. adı altında təqdim olunan qoşa sözlərin vahid elmi təsnifatının verilməsi, onların dil sistemindəki yerinin, həcmnin və sərhədlərinin dəqiqləşdirilməsi, qoşa sözlərin formalaşmasında iştirak edən üsul və vasitələrin konkret təzahürlərinin izlənilməsi, onların qrammatik funksionallığının ardıcıl şəkildə araşdırılması nəzəri dilçilik yönündən də olduqca zəruridir.

Azərbaycan dilində etimoloji baxımdan qeyri-müəyyən komponentli qoşa sözlərin türk dillərinin çox qədim dövrlərinə aid leksik-semantik cəhətləri müasir dövrümüzdə qədər qoruyub-saxlamasını nəzərə aldıqda məlum olur ki, araşdırdığımız mövzu Azərbaycan dilinin etimoloji-tarixi lüğətini yaratmaq, eləcə də dilimizin lüğət tərkibinin inkişaf tarixini ətraflı işıqlandırmaq üçün önəmlidir.

Qoşalaşmanın meydana çıxmasının səbəbi olan leksik paralelliyn dildaxili proses kimi araşdırılması müxtəlif türk dilləri faktlarının tədqiqatına cəlb edilməsini tələb edir. Bu işə təkəcə Azərbaycan dilçiliyi üçün deyil, ümumiyyətlə türkologiya üçün əhəmiyyətlidir. Bu müvaziliyin mənşəcə fərqli sözlərlə ifadəsinin müəyyənləşdirilməsi qohum olmayan dillərin qarşılıqlı əlaqəsinin sosiolinqviistik səciyyəsinə aşkar etmək üçün də vacibdir. Deməli, araşdırma obyektini kimi götürülmüş problem ümumi dilçilik planında da aktualdır.

Qoşa sözlərin zəngin üslubi imkanlarının üzə çıxarılması, onların dilin leksik-semantik sistemindəki rolu bu günə qədər tədqiq olunmadığından həmin vahidlərin məhz bu planda araşdırılması dilçiliyimiz üçün yeni məsələdir və mühüm əhəmiyyətə malikdir.

Tədqiqatın məqsəd və vəzifələri. Tədqiqatın əsas məqsədi Azərbaycan dili sistemində qoşa sözlərin yerini müəyyənləşdirmək və bu vahidləri struktur-semantik və linqvopoetik planda tədqiq etməkdən ibarətdir. Bunun üçün aşağıdakı vəzifələr qarşıya qoyulmuşdur:

- qoşa sözlərin oxşar strukturlu digər söz qruplarından fərqi aşkar etmək;

- istər diaxron, istərsə də sinxron planda qoşa sözlərin yaranmasını şərtləndirən səbəbləri müəyyənləşdirib araşdırmaq;

- qoşa sözlərin formalaşmasında iştirak edən üsul və vasitələri ümumxalq Azərbaycan dilindəki qoşa söz ehtiyatı əsasında yenidən nəzərdən keçirib dəqiqləşdirmək;

- qoşa sözlərin leksik-qrammatik vəzifəsini üzə çıxarmaq;

- onların söz yaradıcılığı prosesindəki mövqeyini izləmək;

- komponentlərindən biri və ya hər ikisi anlaşılmayan qoşa sözlərin bir qisminin etimoloji, semantik və struktur təhlilini vermək;

- qoşa sözlərin istifadə diapozonunu və üslubi funksiyalarını müəyyənləşdirmək.

Tədqiqatın metodu. Tədqiqat müqayisəli-tarixi, etimoloji və təsviri metodlar əsasında aparılmışdır.

Tədqiqatın obyekti. Tədqiqatın obyektini Azərbaycan dilində mövcud olan qoşa sözlər təşkil edir. Tədqiqatın faktiki materialı lüğətlərdən və qismən də bədii mətnlərdən seçilmişdir.

Tədqiqatın elmi yeniliyi. İlk dəfə olaraq qoşa sözlərin xüsusi strukturlu leksik kateqoriya olmaq etibarilə dil sistemindəki yeri müəyyənləşdirilmiş, qoşa sözlərin kriteriyası müəyyənləşdirilməklə onların üslubi qoşalaşma nəticəsində yaranan vahidlərdən fərqləndirilməsi mümkün olmuş, müqayisəli-tarixi metod əsasında qədim türk yazılı abidələri və ümumtürk xarakterli mənbələrin faktlarına söykənərək 90-a yaxın qoşa sözün etimoloji təhlili verilmiş, indiyə kimi təkrarlara aid edilən onlarca vahidin etimoloji komponenti bərpa edilməklə qoşa söz olduğu sübut edilmiş, qoşa sözlərin təşəkkül və təkamül prosesi ilə bağlı ən mühüm cəhətlər araşdırılmış, komponentləri sinonim və antonim münasibətində olmayan qoşa sözlərin ortaq motiv əsasında formalaşması fikri irəli sürülmüş, qoşa sözlərin rəngarəng üslubi xüsusiyyətləri tədqiqata cəlb olunmuş, onlar bədii üslubun vahidləri kimi nəzərdən keçirilmişdir.

Tədqiqatın nəzəri və praktik əhəmiyyəti. Qoşa sözlərin formalaşma tarixinin qədimliyi və bu prosesin bu gün də davam etməsi konkret dəlillərlə əsaslandırılmışdır. Müasir Azərbaycan dilindəki qoşa

sözlərin əsas kütləsinin linqvistik-etimoloji xarakteristikasının verilməsi onların oxşar struktura malik digər söz qruplarından fərqləndirilməsini və özünəməxsus kateqoriya kimi dil sistemində yer tutmasını mümkün etmişdir.

Dissertasiyanın müddəa və nəticələri sözyaradıcılığının bəzi nəzəri məsələlərinin araşdırılması, kök sözlərin rekonstruksiya probleminin həlli, leksikologiya, semasiologiya, etimologiya, üslubiyat, lüğətçiliklə bağlı tədqiqatların aparılması üçün etibarlı nəzəri əsas vermiş olur. Dissertasiya orfoqrafik, orfoepik, izahlı, etimoloji lüğətlərin hazırlanmasında praktik cəhətdən faydalı ola bilər. Tədqiqat işinin nəticələrindən xüsusi kurs və seminarlarda istifadə etmək mümkündür.

Müdafiyə çıxarılan əsas müddəalar:

-qoşa sözlərin kriteriyasının dəqiqləşdirilməsi onların dil sistemində yerinin müəyyənləşdirilməsinə imkan yaradır.

-qoşa sözlər lüğət tərkibinin inkişaf dinamikasını əks etdirir, onlar leksik paralelliğin nəticəsi olaraq həm dildaxili, həm də dilxarici amillərin təsiri ilə formalaşır.

-qoşa sözlərin diaxron planda araşdırılması yolu ilə etimologiyası anlaşılmayan tərkib hissələrinin genetik təbiətinin üzə çıxarılması həmin vahidlərin mənasını bərpa etməklə yanaşı, həm də onların hansı linqvistik prinsip, vasitə və üsullarla yarandığını da dəqiqləşdirməyə imkan verir.

-qoşa sözlərin çoxmənalılıq, omonimliyi, sinonimliyi, antonimliyi, emosional-ekspressiv funksionallığı, frazeoloji sistemdəki rolu, zəngin fonopoeetik və semantik imkanları onların bədiü üslubun vahidləri kimi qiymətləndirilməsi zərurətini yaradır.

Tədqiqatın aprobeiasyası. Dissertasiya işi Bakı Dövlət Universitetinin Azərbaycan dilçiliyi kafedrasında yerinə yetirilmişdir. Tədqiqatın əsas məzmunu həm respublikamızın, həm də xarici ölkələrin müxtəlif elmi məcmuələrində nəşr olunmuş məqalələrdə, elmi konfranslardakı məruzələrdə öz əksini tapmışdır.

Dissertasiyanın quruluşu. Dissertasiya giriş, üç fəsil, nəticə və ədəbiyyat siyahısından ibarətdir.

TƏDQIQATIN ƏSAS MƏZMUNU

“Giriş”də türkologiyada, o cümlədən də Azərbaycan dilçiliyində qoşa sözlər mövzusunun tədqiqi mənzərəsi təqdim olunur. K.Foy, L.Bonelli, N.K.Dmitriyev, Y.İ.Ubryatova, A.A.Kaydarov, R.A.Aqanin,

M.Adilov, Y.Seyidov, A.Qurbanov, K.Ramazanov və başqalarının araşdırmaları¹ analiz edilir. Qeyd olunur ki, Azərbaycan dilçiliyində qoşa sözlərlə bağlı bir çox dəyərli mülahizələr söylənilsə də, adətən, bu kateqoriya məhdud bir istiqamətdə, yardımçı sahə kimi epizodik şəkildə nəzərdən keçirilmişdir. Qoşa sözlər mövzusunun Azərbaycan dilçiliyində kompleks şəkildə əhatə edən tədqiqata ehtiyac olması konkret dəlillərlə əsaslandırılır.

Dissertasiyanın I fəslı “**Azərbaycan dilində qoşa sözlərin yeri. Qoşa sözləri formalaşdırın vasitə və üsullar**” adlanır. Bu fəsilə qoşa sözlərin mürəkkəb sözlərdən, söz birləşmələrindən, təkrarlardan, xüsusiləşməyən əlavələrdən fərqlənməsinin araşdırılması yolu ilə onların özünəməxsus əlamətləri üzə çıxarılır, qoşa sözlərin kriteriyasının müəyyənləşdirilməsi onların dil sistemində daimi yer almasını təmin edir. Bu problemin çözülməsi üçün onların qoşalaşmış sözlərdən (üslubi qoşalaşma) fərqləndirilməsi də vacib məqamlardandır. Çox zaman məhz bu fərqlənməyə əsaslanaraq qoşa sözlər qrupunun sərhədlərini yaygınlaşdırır və mücərrədləşdirir. Qoşa sözlərdən fərqli olaraq qoşalaşma prosesi nəticəsində yaranan formalar yazıcının fərdi dil üslubunun xüsusiyyətləri kimi meydana çıxır və konkret mətn daxilində yaşayır. Qoşa sözlər sözün ekvivalentidir və dil daşıyıcıları tərəfindən lüğət tərkibinin hazır vahidləri kimi istifadə olunur. Qoşalaşma nəticəsində əmələ gələn birləşmələr isə məlum model əsasında hər dəfə yenidən yaradılır və fərdi xarakter daşıyır.

F.Sössürün dil və nitq haqqında konsepsiyasına əsaslanaraq, qoşa sözün dildə hazır şəkildə mövcud olan konstruksiyalarını “kollektiv vərdişlə həkk olunmuş dil faktı”, improvizasiya məhsulu olan qoşa-

---

¹ Дмитриев Н.К. О парных словосочетаниях в башкирском языке//Строй тюркских языков. М.: Восточная литература, 1962; Убрютова Е.И. Парные слова в якутском языке // Язык и мышление. т. XI, М.-Л.:1948, с. 297-328; Кайдаров А. Т. Парные слова в современном уйгурском языке. Алма-Ата: Академия Наук Казахской ССР, 1958; Аганин Р.А. Повторы и однородные парные сочетания в современном турецком языке. М.: Восточная литература, 1959; Seyidov Y.M. Söz birləşməsi və qoşa sözlər // Əsərləri. XV cildə. I c. B.: Bakı Universiteti nəşriyyatı, 2006, s.61-68; Adilov M.İ. Azərbaycan dilində qoşa sözlər // Filoloji fakültəsinin əsərləri. Azərbaycan Universiteti Nəşriyyatı, 1958, s.147-164; Qurbanov A.M. Müasir Azərbaycan dilinin semasiologiyası. Bakı: ADPI, 1964; Рамазанов К.Т. Семантические принципы порядка компонентов в парных словах в тюркских языках юго-западной группы. Дис... док. фил. наук, Баку, 1985; Mehdiyeva A.Ə. Müasir Azərbaycan və ərəb dillərində qoşa sözlər: Fil. elm. nam...dis. Avtoref. Bakı, 2001.

laşmaları isə “fərdi azadlıqdan asılı olan nitq faktı”¹ hesab edə bilərik. Deməli, qoşa sözlər leksik vahid kimi dil kateqoriyası olduğu halda, qoşalaşmış sözlər üslubi vahid kimi nitq kateqoriyası sayılmalıdır.

Qoşa sözlər hər hansı iki sözün ixtiyari birləşməsindən ibarət olmayıb, fonetik, leksik və qrammatik üsul və vasitələrin iştirakı ilə formalaşan xüsusi tipli vahidlərdir. Dissertasiyada bu birləşmələrin yaranmasını şərtləndirən prinsiplər nəzərə alınmaqla, onlar aşağıdakı aspektlərdə səciyyələndirilir:

“Qoşa sözlərin fonetik xarakteristikası” adlanan yarımfəsildə göstərilir ki, müasir Azərbaycan dilində qoşa sözlərin fonetik xarakteristikasının verilməsi komponentlərin ahəngdarlığı, onlarda qafiyələnmə və hecaların mütənəsbibliyi, qoşa sözün vurğusunun müəyyənəşdirilməsi və s. məsələlərin nəzərdən keçirilməsi ilə bağlıdır.

Birinci yarımfəslin ilk bölümündə əsaslandırılır ki, qoşa sözlərdə tərkib elementlərinin həmahəngliyi bu birləşmələri xarakterizə edən mühüm cəhətlərdəndir. Bu səs uyğunluğunu yaradan başlıca amillər alliterasiya, assonans və konsonansdır.

1) Alliterasiya. Müasir Azərbaycan dilindəki qoşa sözlərin böyük bir qismində alliterasiya müşahidə olunur: *sağ-salamat, yaxşı-yaman, say-seçmə, mal-mülk, yer-yurd, köç-külfət* və s.

2) Assonans. Qoşa sözlərdə ahəngdarlıq yaradan vasitələrdən olan assonans tam və natamam ola bilər. Tam ahəng birinci komponentdəki saitlərin sırası ilə ikinci komponentdəki saitlərin sırası üst-üstə düşdükdə yaranır: *ata-ana, adlı-sanlı, əsil-nəsil, xanım-xatın, ağrı-acı, yetim-yesir* və s. Komponentlərdə yalnız birinci və ya sonuncu saitlər uyğun gəldikdə isə natamam ahəng yaranır: *dilli-dilavər, dükən-bazar, boyun-boğaz, hörmət-izzət, qoyun-quzu* və s.

3) Konsonans. Əgər alliterasiyada ahəngdarlıq komponentlərdə başlanğıc samitlərin təkrarı ilə yaranırdısa, konsonans sonrakı samitlərin uyğunluğu yolu ilə həmahənglik əmələ gətirir: *heç-puç, üz-göz, borc-xərc, açıq-saçıq, çəkiş-bərkiş* və s.

Birinci yarımfəslin **“Qoşa sözlərdə qafiyələnmə”** adlanan bölümündə göstərilir ki, qoşa sözlərdə komponentlərin son səsləri və ya son hecaları qafiyələnmiş olur. Komponentlərinin qafiyələnmə xüsusiyyətlərinə görə Azərbaycan dilində qoşa sözlərdə bir neçə hal müşahidə olunur: birinci komponentin tam şəkildə ikinci komponentdə təkrar olunması (*ac-yalavac, ins-cins, ayıq-sayıq*), dörd səsin eyniliyi

---

¹ Соссюр Ф. Труды по языкознанию. Москва: Наука, 1977, с. 157.

(*nizam-intizam, həsəb-nəsəb*), üç səsin eyniliyi (*iman-güman, dava-şava*), iki səsin eyniliyi (*qıraq-bucaq, ara-sıra*), yalnız sonuncu səsin eyniliyi (*əl-qol, hay-küiy, iz-toz*) hesabına qafiyə yaranır. Elə qoşa sözlər də vardır ki, onların fonetik baxımdan tamamilə fərqli komponentləri eyni strukturluluq xüsusiyyətinə görə qafiyələnir (*uçuq-sökük, dəlik-deşik, saysız-hesabsız, umu-küsü və s.*)

“Qoşa sözlərin heca tərkibi” bölümündə qoşa sözlərin ahəngdarlığının komponentlərdəki hecaların sayı və növləri ilə sıx bağlı olmasından bəhs edilir. Bu vahidlərin böyük əksəriyyəti eynisaylı və enyicinsli hecalara malik komponentlərdən təşkil olunur. Komponentlərdəki hecaların sayına və növlərinə görə qoşa sözlər aşağıdakı kimi qruplaşdırılır: 1) Təkhecalı komponentlərdən təşkil olunmuş qoşa sözlər: *əl-qol, zor-güc, yağ-bal, bəy-xan* və s.; 2) İkihecalı komponentlərdən təşkil olunmuş qoşa sözlər. Bunların iki növündən danışılır: a) hər iki komponenti açıq heca ilə bitən (*ağrı-acı, xalı-xalça, hədə-qorxu* və s.); b) hər iki komponenti qapalı heca ilə bitən (*ağız-burun, gözəl-göyçək, qədir-qiymət* və s.); c) Komponentləri qarışıq heca tipinə malik olan qoşa sözlər. Bunlarda gah I komponent açıq, ikinci komponent qapalı heca ilə (*qarğa-quzğun, çənə-boğaz, dünya-ələm* və s.), gah da birinci komponent qapalı, ikinci komponent açıq heca ilə (*abır-həya, ögey-doğma, salam-dua* və s.) bitir; 3) Üçhecalı qoşa sözlər, əksərən, düzəltmə sözlərdən təşkil olunurlar. Eyni sözdüzəldici şəkili hər iki komponentdə təkrar olunur; məs.: *uşaqlı-böyükli, salamsız-kalamsız, gurultu-nəritli, əkənək-biçənək* və s. Qoşa söz komponentlərində hecaların eynisaylılığı qanunauyğunluq səciyyəsi daşımır. Azərbaycan dilində komponentlərində hecaların sayı müxtəlif olan qoşa sözlər aşağıdakı kimi qruplaşdırılır: 1) Birinci komponenti tək, ikinci komponenti ikihecalı qoşa sözlər: *ay-ulduz, at-araba, ah-nalə, el-oba, əl-ayaq* və s.; 2) Birinci komponenti iki, ikinci komponenti təkhecalı qoşa sözlər: *arzu-kam, iynə-sap, xeyir-şər, əsil-kök* və s.; 3) Birinci komponenti bir, ikinci komponenti üçhecalı qoşa sözlər, məs.: *qol-qabırğa, qul-qaravaş, tez-tələsik* və s.; 4) Birinci komponenti iki, ikinci komponenti üçhecalı qoşa sözlər: *qapı-pəncərə, gəlin-qaynana, nəvə-nəticə, öyüd-nəsihət* və s.

Birinci fəslin ikinci yarımfəslini **“Qoşa sözlərin leksik-semantik xarakteristikası”** adlanır. Qoşa söz elementlərinin semantik təhlili göstərir ki, onlar vahid kompleksdə müəyyən ümumi mənanı ifadə etmək üçün birləşir. Komponentlərinin qarşılıqlı məna münasibətləri nəzərə alınmaqla qoşa sözlər üç qrupda tədqiq edilir:

“Sinonimlərdən yaranan qoşa sözlər” başlığı altında iki yaxın mənalı sözün vahid kompleksdə birləşməsi nəzərdən keçirilir. Bu üsul qoşa sözlərin yaranmasının ən geniş yayılmış yolu olaraq iki cür əsaslandırıla bilər: 1) qoşa sözlərin əmələ gəlməsində çox zaman leksik kombinasiyalara yol verilir, yəni eyni bir söz paralel olaraq bir neçə qoşa sözün tərkib hissəsi kimi və ya, əksinə, bir neçə söz eynimənalı qoşa sözün komponenti kimi çıxış edə bilər. Nəticədə, yaxın mənalı sözlərin zənciri əmələ gəlir: *qəm-qüssə, qəm-kədər, qüssə-qubar, dərd-kədər, dərd-ələm, dərd-sər* və s. 2) dilin lügət tərkibinə daxil olan böyük miqdarda alınmalar yaxınmənalı sözlərlə birləşərək qoşa sözlərin komponentləri kimi çıxış edir. Qoşa sinonimləri təşkil edən vahidlər müxtəlif konnotasiyaları ilə (ədəbi dilə məxsus söz – dialekt sözü, neytral söz – emosional söz, dilin öz sözü - alınma söz, müasir söz – arxaik söz və s.) fərqlənir.

“Antonimlərdən yaranan qoşa sözlər” bölümündə əsaslandırılır ki, əşya və hadisələrin əks cəhətlərini ifadə edən antonimlər qoşalaşarkən tərkib hissələrinin mənalının cəminə bərabər olan ümumi semantikanın daşıyıcısına çevrilirlər. Bu birləşmələrdə zidd məzmunlu anlayışları bildirən komponentlər ümumi məna yükünün ifadəçisi kimi çıxış edir. Belə qoşa sözlərdə ayrı-ayrı komponentlərin mənalı kompleksin ümumi mənasından daha kəskin fərqlənir. Qoşa antonimlərin mənasında məcaziləşməyə və ideomatikliyə xüsusi meyil duyulur.

“Ortaq motivə malik sözlərdən yaranan qoşa sözlər” bölümündə göstərilir ki, eynicinsli məfhumların ortaqlıq motivə – ya maddi əsasına, ya funksiyasına, ya mövqeyinə, ya da digər ən mühüm əlamətlərinə görə oxşarlığı, yəni assosiativ əlaqəyə malik olması qoşa sözlərin bu qrupunun əmələ gəlməsi üçün zəmin hazırlayır. Dilçilik ədəbiyyatında bu tipli qoşa sözlər müxtəlif başlıqlar altında – “mənasına görə korrelyativ olan sözlərin birləşməsi”¹, “tərkib hissələri müəyyən qrup əşya, hadisə və prosesləri ifadə edən qoşa sözlər”², “bir-birinə sinonim və antonim nisbətdə olmayan sözlərin birləşməsindən əmələ gələn qoşa sözlər”³ və s. təqdim olunmuşdur. Fikrimizcə, “ortaqlıq motiv” termini komponentlər arasındakı münasibəti daha dəqiq ifadə edir.

---

¹ Аганин Р.А. Повторы и однородные парные сочетания в современном турецком языке. Москва: Восточная литература, 1959, с.90.

² Кайдаров А.Г. Парные слова в современном уйгурском языке. Алма-Ата, 1958, с. 88.

³ Адилов М.И. Сложные слова в современном азербайджанском языке (имя существительное и имя прилагательное). Дис...канд.фил.наук. Баку, 1958, с.73.

Tədqiqatda tərkib hissələrinə münasibətdə bu cür qoşa sözlər iki qismə ayrılır: a) qoşa söz onu əmələ gətirən komponentlərə nisbətən ümumilik bildirir (*qız-gəlin, arpa-buğda, qab-qacaq*) ; b) qoşa sözü təşkil edən komponentlər arasındakı fərq kəmiyyət əlaməti əsasında müəyyənləşir, yəni hissənin tama olan münasibəti kimi xarakterizə oluna bilər (*sel-su, toz-torpaq, dağ-daş*).

I fəslin üçüncü yarımfəslə "Qoşa sözlərin qrammatik xarakteristikası" adlanır. Həmin hissənin "Qoşa sözlərin morfoloji strukturu" bölümündə bu vahidlərin dildə sözyaratma proseslərinin və sözdəyişdirmə prinsiplərinin mürəkkəb inkişaf yolunu əks etdirməsi vurğulanır. Struktur müxtəlifliyi nəzərə alınmaqla qoşa sözlər bir neçə qrupda nəzərdən keçirilir: 1) yalnız sadə sözlərdən ibarət olanlar: *yergöy, ağ-qara, oğul-uşaq* və s.; 2) sadə və düzəltmə sözlərin birləşməsindən yarananlar: *ac-susuz, səs-soraq, kir-pasaq* və s.; 3) hər iki komponenti düzəltmə olanlar. Bu tipli qoşa sözlərdə, adətən, eyni morfoloji göstərici vasitəsilə formalaşan vahidlər birləşir. Maraqlı burasıdır ki, bu qoşa sözlərin əksəriyyətinin şəkilsiz variantı yoxdur. Yəni bu vahidlərdə komponentlərin şəkilsiz atılarsa, söz kökləri qoşa söz əmələ gətirmir: **-lı**⁴ (*yerli-yataqlı, allı-güllü*), **-sız**⁴ (*sətsiz-hesabsız, arsız-abırsız*), **-u**⁴ (*qorxu-hürkü, yazı-pozu*), **-ıntı**⁴ (*girinti-çıxıntı, qırıntı-töküntü*), **-ilti**⁴ (*gurultu-nəriti*), **-ıq**⁴ (*sınıq-sökük, açıq-sökük*), **-aq**² (*yırtıq-yamaq*), **-qın**⁴ (*əzgin-üzgün*), **-im**⁴ (*ölüm-dirim, görün-baxım*), **-ış**⁴ (*oturuş-duruş, gəliş-gediş*) şəkilsizləri bu tipli qoşa sözlərin yaranmasında daha işləkdir. 4) komponentlərindən biri və ya hər ikisi mürəkkəb olanlar: *gün-günorta, ağsaqqal-ağbirçək, ayaqyalın-başıaçıq, əlbir-dilbir* və s.

Qoşa sözlərin morfoloji strukturundan danışarkən komponentlərin qrammatik şəkilsiz qəbul edərək dəyişməsinə xüsusi diqqət yetirilməlidir. Tədqiqat göstərir ki, qoşa söz komponentlərinin şəkilsiz qəbul etməsi bu vahidlərin tarixi təkamül mənzərəsini əks etdirir. Ədəbi dilimizin ilkin mərhələlərində, yazılı abidələrimizin dilində müşahidə edilən qoşa sözlərin əksəriyyətində şəkilsiz (həm leksik, həm qrammatik) paralel olaraq hər iki komponent artırılır. Məsələn, "Kitabi-Dədə Qorqud" dastanlarının dilində işlənmiş qoşa sözlərin, demək olar ki, hamısında hər iki komponent şəkilsiz qəbul etmişdir: *Qazan bəg ordusunu, oğlanını-uşağını, xəzinəsini aldı, geri döndü, altun xəstində oturdu; Qışda-yazda qarı-buzı əriməyən Qazılıq tağına gəldi çıxdı*. Zaman keçdikcə qoşa söz komponentlərinin bir leksik vahid kimi sabitləşməsi, eyni zamanda tərkib hissələrinin öz semantik yükünü zəiflədərək ümumi mənaya

təhvil verməsi nəticəsində yeni keyfiyyətli kompleksin formalaşması ayrı-ayrılıqda affiksləşmə zərurətini aradan qaldırmışdır. Müasir dilimizdə hər iki variant (komponentlərin hər ikisinə, yalnız ikinci komponentə şəkilçi artırılması) müşahidə edilsə də, daha çox qoşa sözün bütöv şəkildə şəkilçi qəbul etməsi ilə üzləşirik.

“Qoşa sözlər və nitq hissələri” bölümündə nitq hissələrinin qoşa sözlərin formalaşmasında bir ifadə vasitəsi kimi rolu deyil, qoşa sözlərin özünün ayrı-ayrı nitq hissələrinə mənsubluğu araşdırılır, bu vahidlər qoşa isimlər, qoşa sifətlər, qoşa saylar, qoşa əvəzliliklər, qoşa zərflər, qoşa fellər kimi qruplaşdırılır.

“Qoşa sözlərin sintaktik vəzifəsi” bölümündə göstərilir ki, cümlə daxilində qoşa sözlər mənsub olduğu nitq hissəsinin morfoloji təbiətinə uyğun sintaktik vəzifə yerinə yetirir. Cümlənin bütün üzvləri qoşa sözlərlə ifadə oluna bilər. Qoşa sözlərdən habelə qrammatik cəhətdən cümlə üzvləri ilə əlaqədar olmayan sözlər kimi istifadə olunur. Məsələn, xitab yerində işlənir, ara söz kimi modallıq ifadə edir, cümlə üzvlərinin əlavəsi olur. Qoşa sözlər yarımçıq cümlə və təktərkiibli cümlə kimi də işlənir.

Dissertasiyanın II fəslı **“Azərbaycan dilində qoşa sözlərin tarixi inkişaf prosesi”** adlanır. Qoşa sözlərin dildə qədim tarixə malik olması araşdırıcılar tərəfindən yekdilliklə qəbul olunmuşdur. Orxon-Yenisey abidələrinin dilində işlənmiş *arkıç-tirkıç – səfirlik, at-kü – şöhrət, tenri-yer – yer-göy* və s.¹ qoşa sözlər bu kateqoriyanın qədimliyinin təkzibedilməz sübutudur. S.Y.Malovun **“Qədim türk yazılı abidələri”** adlı fundamental əsərindəki lüğət də türk dillərinin inkişafının ilkin mərhələlərində qoşa sözlərin geniş yayılmasını təsdiqləyir.² Türk xalqlarının ən möhtəşəm abidəsi olan **“Kitabi-Dədə Qorqud”**un dilində də qoşa sözlər həm kəmiyyət etibarilə, həm də linqvistik-üslubi rəngarənglik yaratmaq baxımından diqqəti cəlb edir. Bu mənada, qoşa sözlərin dilin qrammatik quruluşunda və lüğət tərkibindəki dinamikanı, tarixi inkişaf qanunauyğunluğunu əks etdirən vahidlər kimi tədqiqi xüsusi maraq doğurur.

Dildə qoşalaşmanın meydana çıxmasını şərtləndirən səbəblərin araşdırılması qoşa sözlərin təşəkkül və təkamül prosesinin mənzərəsini aydın təsəvvür etməyə imkan yaradır. Leksik paralellik kimi təzahür

---

¹ Айдаров Г.И. Язык Орхонских памятников древнетюркской письменности VIII века. Алма-Ата: 1971, с.142-143; Рəcəбов Ə.Ə., Мəммədov Y.Q. Орхон-Үенісей аbidələri. Ваки: Yazıçı, 1993, s.345-383.

² Малов С.Е. Памятники древнетюркской письменности. М.-Л.: 1951, с.119.

edən bu cəhət ədəbi dilin başlanğıc mərhələsinə xas olan xüsusiyyət kimi qiymətləndirilə bilər. Azərbaycan dilçiliyində Ə.Dəmirçizadə, H.Mirzəzadə, M.Cahangirov, Ə.Abdullayev, A.Axundov, T.Hacıyev, S.Əlizadə və b. tarixən qoşa sözlərin (sinonim müvaziliyinin) türk mənşəli və alınma sözlərdən, həmçinin qəbilə və tayfa dillərinə məxsus ünsürlərdən təşkil olunduğunu qeyd etmişlər.¹ Bu prosesi T.Hacıyev belə şərh edir: “Bir tərəfdən, müxtəlif türk tayfa dillərinə məxsus faktlar sabitləşməyib, ikinci tərəfdən, danışıq dili və ədəbi təzahürlər differensiasiya tapmayıb, üçüncü tərəfdən, başqa dillərdən – ərəb və fars dillərindən mənimsəmələr hələ vətəndaşlaşmayıb”.² Deməli, tarixən qoşa sözlərin meydana çıxmasını şərtləndirən səbəblər iki istiqamətdə araşdırıla bilər: a) dildaxili proses kimi- müxtəlif tayfa dillərinə məxsus sözlərin çarpazlaşması, həmçinin üzvlərin bir mənə ətrafında mərkəzləşməsi, cümlə üzvünün öz əlavəsi ilə birləşməsi, nüfuzlu tərəf və onun təqlidinin yaranması; b) dilxarici amillərin təsiri ilə - türk, ərəb və fars sözlərinin qoşalaşması (müasir dildə rus mənşəli alınmaların da qoşa söz modelində birləşməsinə rast gəlmək olur: *kolxoz-sovxoç, fabrik-zavod* və s.)

Dilimizdəki bir sıra qoşa sözlərin komponentləri müasir dil baxımından anlaşılmır, ən yaxşı halda “boş söz” (ilkən leksik mənadan məhrum söz-forma) təsiri bağışlayır. Bu tipli qoşa sözlərdə tərəflərdən bəzisinin semantik dərkolunmazlığına səbəb onların genetik qeyri-müəyyənliyi (hansı mənə dilə mənsub olduğunun müəyyənəndirilməməsi), ya da fonetik, leksik-semantik və ya qrammatik inkişaf istiqamətinin araşdırılmamasıdır. Komponentlərinin real leksik mənaya malik olub-olmaması baxımından bu cür qoşa sözlər iki yarım-fəsildə nəzərdən keçirilir.

“Komponentlərindən birinin etimologiyası anlaşılmaz olan qoşa sözlər” adlanan birinci yarım-fəsildə göstərilir ki, bu tipli qoşa sözlərin arxetipi qohum dillərdə, alınmaların tərkibində, dilin uzun inkişaf prosesində yaranan leksik laylarda, dialektlərdə və s. qorunub-

---

¹ Dəmirçizadə Ə.M.”Kitabi-Dədə Qorqud” dastanlarının dili. Bakı: Elm, 1999, s.21-27; Mirzəzadə H.İ. Azərbaycan dilinin tarixi qrammatikası. Bakı: ADU nəşriyyatı, 1990, s.6; Cahangirov M.T. Azərbaycan milli ədəbi dilinin təşəkkülü. I hissə. Bakı: Elm, 1978, s.22; Abdullayev Ə.Z. Azərbaycan dili məsələləri, BDU nəşriyyatı, 1992, s.83; Axundov A.A. Azərbaycan dilinin fonetikasi. Bakı: Maarif, 1984, s.6; Hacıyev T.İ. Azərbaycan ədəbi dili tarixi. Bakı: ADU nəşri, 1976, s. 53, 70-71; Əlizadə S.Q. XVI əsr Azərbaycan ədəbi dili (inkişaf səviyyəsi). Fil.elm.dok...dis. Bakı, 1992, s.18-22.

² Hacıyev T.İ. Dədə Qorqud: Dilimiz, düşüncəmiz. Bakı: YNE, 1999, s.188.

saxlana bilər. Bu amillərin nəzərə alınmaması indiyə kimi həm türkologiyada, həm də Azərbaycan dilçiliyində bir sıra yanlışlıqların yaranmasına səbəb olmuşdur. Bu tipli qoşa sözlərin tədqiqi mənzərəsini göz önündə tutaraq onları belə qruplaşdırmaq olar: a) etimoloji komponenti izah edilməmiş qoşa sözlər; b) leksik təkrarlara aid edilən qoşa sözlər; c) işarə motivləşməsi əsasında şərh edilən qoşa sözlər; ç) etimoloji komponenti «boş söz» hesab edilən qoşa sözlər. Dissertasiyada etimoloji komponenti qeyri-müəyyən olan qoşa sözlər milli mənşəyinə görə aşağıdakı bölgələr əsasında izah edilir:

1) Hər iki komponenti türk mənşəli sözlərdən ibarət olanlar. *Bazək-düzək*. Türkcə fellərin həmqafiyə derivatlarından (*bəzə-+-k*, *düz-+-ək*) əmələ gəlmişdir. Lakin ikinci tərəf müstəqil söz kimi işlənmir. Deməli, qoşalaşma prosesi birinci tərəfin modelinə uyğun (düzəltmə) söz tələb edir, həm də vaxtilə yaranmış belə sözləri müasir dil üçün tərkib hissəsi kimi mühafizə edir.

Boy-buxun. İkinci tərəf müasir dildəki “boy” sözü ilə alliterasiyanın köməyi ilə qoşalaşmışdır. “Buxun” sözünün ilkin variantı “boğum” (müasir dildəki “buğum”) fəqərə, oynaq semantikasını daşıyır.¹ Məlumdur ki, canlıların boy atması (“boy-buxun” qoşa sözü ancaq canlılara münasibətdə işlənir) fəqərə-fəqərə böyümə prosesidir. Demək, tərəflər ortaq motivlə birləşib.

Sayır-bayır. Tərəflər arxaıqlaşib. Bu qoşa söz, adətən, qızdırmalı adam barədə işlənir. Müasir dildə “mənasız, məzmunuz, rabitəsiz, məntiqsiz” semantikasını daşıyır.² Birinci tərəf klassik ədəbiyyatda, yazılı abidələrdə “sayru” şəklində çox işlənib. Müasir dildəki “sayıqlamaq” feli də burdandır. “Bayır” komponentində sözün daxili forması aydın olmasa da, sözdüzəltmə strukturu sinxron təhlillə bərpa edilir. “Bayılmaq, bayğın” derivatlarının əsası kimi çıxış edən “bay” felinin kök morfem olması aşkar edilir.³ Hər iki tərəf tarixən –ır4 şəkilçili feli sifətlər kimi təşəkkül tapıb. Demək, həmqafiyəlik və ortaq şərait (tarixən sinonimlik də demək olar) rol oynamışdır.

2) Komponentlərindən biri türk, digəri alınma olan qoşa sözlər. *Biş-düş*. Birinci tərəf türkcə “bişirmək”, ikinci tərəf isə farsca “qaynamaq” felinin köküdür.⁴ (*cuşidən ~ guşidən ~ duşidən*); demək,

¹ Древнетюркский словарь. Л.: Наука, 1969, с. 109.

² Azərbaycan dilinin izahlı lüğəti, 4 cildə, IV c., Bakı: Şərq-Qərb, 2006, s. 51.

³ Məmmədov M. Etimologiya və söz yaradıcılığı// Azərbaycan dilinin etimologiya və onomastikası məsələləri. Bakı, 1990, s.27.

⁴ Русско-персидский словарь. М.: 1959, с.284.

ortaq şərait imkanı var. Lakin maraqlıdır ki, qoşa söz variantında Azərbaycan dilinin qanunları dominantdır: substantivləşən fel kökləri qoşalaşib.

Çəmən-çayır. Alliterasiya ilə birləşib. Birinci tərəf fars, ikinci türk sözüdür; hər ikisi ot məfhumu ilə bağlıdır. Çayır otu çəmənliyin (yaşillığın) əsasını təşkil edir.

3) Hər iki komponenti alınma olan qoşa sözlər. *Mat-qut.* Birinci tərəf ərəbcə “*mövt*” sözüdür, “ölü” mənasındadır.¹ Fonetik cəhətdən dəyişərək məcazi mənə kəsb etmişdir. İkinci tərəf türk sözüdür: arxaikləşmiş “*qut*” qüvvət, can, nəfəs, ruh deməkdir. Nisbi qafiyələnmə olsa da, saitlərin oppozisiyası da (a –u) var. Maraqlıdır ki, birinci tərəf ayrıca ifadə tərkibində işlənir: mat qalmaq (ölü kimi hərəkətsiz olmaq). Lakin “*matı-qutu qurumaq*” ifadəsində həm deformasiya, həm də transformasiya hiss olunur: “*matı qurumaq*” – mövti (yəni ölü kimi) qurumaqdır; “*qutu qurumaq*” isə nəfəsi kəsilmək, cismi qurumaq deməkdir. Başqa sözlə, birinci tərəfin “ya-ye nesbət”i (sifət düzəldən şəkilçisi) ikinci tərəfin türkcə mənsubiyyət (III ş.t.) şəkilçisinə ahəng qanunu əsasında uyğunlaşmışdır.

Türk dillərində leksik təkrarlara aid edilən bir sıra nümunələrdə –r struktur ünsürünün varlığı etiraz doğurmasa da, bu tipli faktlara, misallara daha dəqiq və ciddi elmi-tarixi münasibət bəsləmək ehtiyacı vardır. Əks təqdirdə, yanlış linqvistik mülahizələrlə yanaşı, tarixən ortaq motiv əsasında təşəkkül tapmış bəzi qoşa sözlər sifətin şiddətləndirmə dərəcəsi və ya –r struktur ünsürlü isimlər kimi başa düşülə bilər. Bu qəbildən Azərbaycan dilində *sür-sümük*, *tör-töküntü*, *qər-qəmiş*//*qar-qamış*, *tir-tikan*, *yer-yemiş* və s. nümunələr diqqəti cəlb edir. Vaxtilə müstəqil mənə daşımış və ikinci tərəfin mütləq sinonimi olan belə sözlər indiki səviyyəsində asemantik morfemə çevrilərək, demək olar ki, şəffaf mənə ifadə edən II tərəfin leksik kütləsi içərisində əriyib-gedir. Halbuki türk dillərinin yazılı abidələrində *sür* sözü yoğun qamış, qarğı gövdəsi mənasında işlənmişdir; bu sözü eyni fəsildən olan bambuk gövdəsi (türkcə: hind qamışı)² kimi də başa düşmək olar. Çoxillik qamışın, yaxud bambukun gövdəsi bərkimiş borucuq şəklində və içindəki pambıq xassəli maddəsi ilə ilik dolu sümük borusunu xatırladır. Həm *sümük*, həm də bu sözün türkcə ekvivalenti olan *gemik* sözlərinin tarixən

¹ Klassik Azərbaycan ədəbiyyatında işlənən ərəb və fars sözləri lüğəti, 2 cildə, II c. Bakı: Sərq-Qərb, 2005, s.87.

² Русско-турецкий словарь. М.: 1972, с.32.

potensial kökləri “*süm*” və “*gem*”dir. Bu ilkin köklərdən dilimizdə eyni şəkilçi ilə müvafiq olaraq “*sümürmək*” və “*gəmirmək*” felləri düzəlmişdir. Ona görə də güman etmək olar ki, “*sür-sümüük*” qoşa sözünün ilkin variantı “*sür-süm*” olmuşdur. Deməli, düşünmək olar ki, “*sür-sümüük*” qoşa sözü iki müxtəlif leksik vahiddən ortaq motiv zəminində, həm də alliterasiya vasitəsilə düzəlmişdir. Azərbaycan dilinin tarixi mənbələrində “*sür*” sözünə müstəqil leksik vahid kimi “*Kitabi-Dədə Qorqud*”da təsadüf etdik: *Altmış tutam sür cidasın qoltuq qısub....*¹

Bir sıra qoşa sözlərdə komponentlərin müasir dildəki mənaya uyğun gəlməməsi diqqəti cəlb edir. Bu tipli vahidlərdə etimoloji komponentlərin çağdaş nitq sahibinin hafizəsinə tanış bir söz kimi meydana çıxması onların yanlış izah olunmasına səbəb ola bilər. Burada səhv ilkin etimoloji strukturun müasir (sinxronik) aspektdə aydın, “şəffaf” görünən işarə motivləşməsi ilə qarışdırılmasından yaranır. Dissertasiyada bu kateqoriyadan olan *araq-varaq, əgər-əskik* və s. qoşa sözlər izah edilmişdir.

“Hər iki komponentinin etimologiyası dərk olunmayan qoşa sözlər” adlanan ikinci yarılməfəsilə semantikasını məlum olmayan və ayrılıqda müasir dildə işlənməyən elementlərdən təşkil olunan birləşmələrdən danışılır. Belə qoşa sözlər quruluş baxımından digərlərinə nisbətən daha sabit, monolit olur. Bu qoşa sözlərin etimologiyası araşdırılarkən biz komponentlərdən hər hansının semantikasına istiqamətlənə bilmədiyimiz üçün, adətən, ümumi mənadan çıxış edirik. Məsələn, *cikini-bikini bilmək* (incəliklərinə qədər bütün təfərrüatını, təfsilatını bilmək), *tar-mar etmək* (darmadağın etmək, dağıtmaq), *çəm-xəm etmək* (razılaşmamaq), *hayıl-mayıl olmaq* (əldən getmək, çox xoşu gəlmək) və s. Məhz bu səbəbdəndir ki, bu qoşa sözlər ayrılıqda deyil (*cik-bik, tar-mar, çəm-xəm, hayıl-mayıl* formasında), köməkçi fellərlə birlikdə işlənir, sabit birləşmələrin tərkib hissəsi kimi çıxış edirlər. Belə qoşa sözlər sayca məhduddur. Hətta onların da bəziləri əslən qoşa söz olmayıb, zahiri oxşarlıq əsasında bu kateqoriyaya aid edilmiş vahidlərdir.

Qoşa sözlərin təşəkkülü prosesində etimoloji komponentlərin meydana çıxması ilə yanaşı, bəzi nümunələrin tamamilə arxaikləşməsi də müşahidə olunur. Məsələn, tarixən müasir dildəki “*dava-dərman*” mənasını ifadə etmiş “*əm-səm*” qoşa sözü Hinduşah Naxçıvaninin

---

¹ Kitabi-Dədə Qorqud. (Tərtibçi: Əlizadə S.Q.) Bakı: YNE, 1999, s. 163.

“Sihah-əl-əcəm” lüğətində qeydə alınmışdır.¹ “Oğuznamə”də bu vahid “*Əmə-səmə inanma, əmsiz-səmsiz də qalma*”² atalar sözündə işlənir. E.V.Sevortyan da bu qoşa söz haqqında məlumat verir və göstərir ki, bu nümunəyə hələ M.Kaşğarının “Lüğət”ində rast gəlinir.³ N.Rəbğuzinin XIV əsr abidəsi olan “Qisəsül-ənbiya” əsərində də bu tipli qoşa sözlərin bir neçə nümunəsinə rast gəldik: *yığı-sığı* – ağlaşma; *iziş-ayağ// idiş-ayağ* – qab-qacaq; *an-tan* – çaşbaş, şaşqın; *yarıq-yaşiq* – yaraq-yasaq.⁴ Bəzən isə kompleks ümumilikdə istifadədən qalsa da, komponentlərdən biri dildə müstəqil şəkildə yaşamaqda davam edir. Məsələn: *yük-yap*,⁵ *ilğim-salğım*⁶ və s. Dissertasiyanın bu fəslində əsaslandırılır ki, qoşa sözlər dilmizin ən qədim leksik qatına nəzər salmağa imkan verir və bir sıra türk mənşəli sözlərin ilkin kökünü müəyyənləşdirmək üçün açar rolunu oynayır. Məhz bu xüsusiyyətinə görə tədqiqatçılar morfoloji rekonstruksiyanın yuva üsulunda qoşa sözlərdən istifadə etməyin vacibliyini göstərirlər.⁷ Etimoloji araşdırmalar ayrı-ayrı qoşa sözlərdə komponentlərin (gah birinin, gah da hər ikisinin) genetik və leksik-qrammatik aydınlığını təmin etməklə bərabər, qoşa sözlərin formalaşmasında iştirak edən linqvopoetik vasitələrin, üsulların kəmiyyət və keyfiyyətini (nə dərəcədə dominant olduğunu) dəqiqləşdirir. Nəticədə, Azərbaycan dilində qoşa sözlərin tarixi inkişaf prosesindəki qanunauyğunluqların tam mənzərəsi açılır.

Dissertasiyanın III fəslində “**Azərbaycan dilində qoşa sözlərin linqvopoetik xüsusiyyətləri**” adlanır. Qoşa sözlər lüğət fondunun işlək vahidləri olmaqla yanaşı, həm də üslubi rəngarənglik yaratma vasitəsidir. Hətta üslubi baxımdan neytral olan qoşa sözlər də bədii əsərlərin dilində ifadəli nitq vasitəsinə çevrilir, bir növ, estetik funksiya daşımağa başlayır.

---

¹ Hinduşah Naxçıvani. Əs- sihah-əl-əcəmiyyə (Tərtibçilər: Sadıqova C., Ələsgərova T.). Bakı: Şərq-Qərb, 1993, s. 14.

² Oğuznamə (Tərtibçi: Əlizadə S.Q.). Bakı: Şərq-Qərb, 2006, s.61.

³ Севортян Э.В. Этимологический словарь тюркских языков (Общетюркские и межтюркские основы на гласные). М.: Наука, 1974, с.270.

⁴ Hacıyeva N.N. Rəbğuzinin “Qisəsül-ənbiya” əsərinin dili (əlyazma nüsxələri, leksik-semantik və sintaktik xüsusiyyətləri). Bakı: 1996, s.43-44.

⁵ Hinduşah Naxçıvani “Əs-sihah-əl-əcəmiyyə” (Tərtibçilər: Sadıqova C., Ələsgərova T.). Bakı: Şərq-Qərb, 1993, s.36

⁶ Yenə orada, s. 14.

⁷ Cəlilov F.A. Azərbaycan dili morfonologiyasından öçerklər. Bakı: ADU nəşri, 1985, s.6.

Bu cəhət qoşa sözlərin linqvopoetik xüsusiyyətlərinin ətraflı araşdırılmasına xüsusi ehtiyac vardır. Bu xüsusiyyətlər aşağıdakı istiqamətlərdə tədqiqatə cəlb olunmuşdur:

“Qoşa sözlərin çoxmənalılığı” adlanan birinci yarımfəsildə göstərilir ki, həqiqi məna daşıyan qoşa sözlərdən fərqli olaraq, məcazi məna kəsb etmiş qoşa sözlərin semantikasını mətn daxilində dəqiqləşir və konkretləşir. Mətn hər dəfə sözün mənasına istiqamət verir, onu çoxmənalılıqdan azad edir. Məsələn: *Xeyli aralıda, çöllərin sonsuzluğu içində iri, qollu-budaqlı tək bir ağac görünürdü. (İ.Əfəndiyev); Allah Dilşad xanımı həmişə qollu-budaqlı eləsin (İ.Əfəndiyev).* “Qollu-budaqlı” qoşa sözünün I cümlədəki “iri, nəhəng, həcmli” mənası ilə II cümlədəki “arxalı, qohum-əqrəbəli” mənası məhz mətn daxilində müəyyənləşir. Çoxmənalı sözlər qoşa sözün komponenti rolunda çıxış etsə də, birləşmə daxilində bu xüsusiyyəti itirir, onların mənacə şəxələnməsi qeyri-mümkün olur. Bu, qoşa sözün tərkib elementlərinin məna baxımından əlaqəli sözlərdən ibarət olması ilə izah oluna bilər. Komponentlərin semantik eynicinsliyi (eyni məna qrupuna daxil olması) səbəbi ilə çoxmənalı sözün bu və ya digər mənası II komponent vasitəsilə dəqiqləşir, yəni ümumilikdə dildə çoxmənalı söz kimi funksiya daşıyan vahid qoşa söz daxilində təkmənalı söz kimi anlaşılır.

III fəslin ikinci yarımfəsli **“Qoşa sözlərin omonimliyi”** adlanır. Qoşa sözlərin iki komponentdən ibarət olması və mənacə əlaqəli elementlərdən təşkil olunması onların omonimlik ehtimalını, demək olar ki, heçə endirir. Çünki bu, birdən-birə iki yox, dörd vahidin omonimliyini tələb edir. Eyni zamanda, bu vahidlər öz aralarında forma eyniyyətindən başqa, həm də müəyyən semantik bağlılığa malik olmalıdırlar. Bu isə nadir hallarda mövcud ola bilər. Təsədüfi deyil ki, “Müasir Azərbaycan ədəbi dilinin omonimlər lüğəti”ndə omonim qoşa sözlərin cəmi bir nümunəsi göstərilmişdir: *Baş-ayaq I. is. – kəllə-paça-qoyunun, malın başı və ayaqlarından hazırlanan sulu xörək; Baş-ayaq II. zərif – tamamilə, başdan-ayağa, büsbütün; Baş-ayaq III. zərif – tərsinə, əksinə.*¹

“Qoşa sözlərin sinonimliyi” adlanan üçüncü yarımfəsildə əsaslandırılır ki, qoşa sözlərin sinonimliyi sayəsində təkrara yol verməmək, sözün mənasını aydınlaşdırmaq və daha dəqiq ifadə etmək, emosional-ekspressiv vəziyyət yaratmaq mümkündür. Müasir

---

¹ Həsənov H.Ə. Müasir Azərbaycan ədəbi dilinin omonimlər lüğəti. Bakı: Maarif, 1982, s.60.

Azərbaycan dilində qoşa sözlərin sinonimliyi aşağıdakı yollarla əmələ gəlir:

1) Polisemiya nəticəsində. Çoxmənalı qoşa sözün məcazi mənalarından biri digər bir qoşa sözlə sinonimik əlaqəyə girə bilər. Məsələn, “*dükan-bazar*” qoşa sözü öz həqiqi (alqı-satqı yeri) mənası ilə yanaşı, məcazi mənada “*çöl-bayır*”, “*bayır-baca*” qoşa sözlərinə sinonim ola bilər. “*Cici-bacı*” qoşa sözünün öz ilkin həqiqi mənasından (cici// çiyi – qərb dialektlərində bibi, ana) uzaqlaşması və məcazi mənə kəsb etməsi hesabına bu vahid “*can-ciyər*” qoşa sözü ilə sinonimik münasibətə girə bilər.

2) Sözdüzəltmə nəticəsində. Bu yolla həm müxtəlif köklü, həm də eyniköklü qoşa sözlərin sinonimliyi yarana bilər. Müxtəlifköklü qoşa sözlərin sinonimliyi onlara eyni bir şəkilçini artırmaqla düzəlir (*sınıq-sökük//uçuq-sökük; dəlik-deşik//yırtıq-yamaq* və s.) Eyniköklü qoşa sözlərin sinonimliyi dedikdə, əslində, qoşa sözün müxtəlif şəkilçilər hesabına formalaşan variantlarını nəzərdə tuturuq (*get-gəl// gediş-gəliş; biş-düş// bişir-düşür* və s.)

3) Alınma sözlər hesabına. Komponentlərdən birinin, bəzən isə hər ikisinin eyni və ya yaxınmənalı alınma sözlə əvəz edilməsi sinonim qoşa sözün meydana çıxmasına səbəb olur; məs.: *ad-san//şan-şöhrət, qəm-qüssə//dərd-qəm// qəm-kədər; boy-buxun//qədd-qamət* və s.

4) Arxaik sözlər hesabına. Qoşa sözün komponentlərindən biri (bəzən isə hər ikisi) arxaikləşərək passiv lüğət fonduna keçmiş sözlə ifadə olunur. Həmin sözlərin müasir ədəbi dildəki qarşılığının iştirakı ilə formalaşan qoşa sözlər arxaik komponentə malik qoşa sözlərlə sinonim münasibətinə girir: *tanış-biliş// dost-tanış // dost-aşna; üz-göz // sir-sifət // bət-bəniz // qaş-qabaq* və s.

5) Nisbi sinonimlər hesabına. Bədii-kontekstual şəraitə uyğun olaraq yaranan bu cür sinonimlər fərdi-üslubi xarakter daşdığına görə sinonimik cərgənin müvəqqəti üzvü olur. Məs.: *fağır-füqəra//ac-yalavac // lat-lüt // əlsiz-ayaqsız* və s.

6) Dialekt sözləri hesabına. Qoşa söz komponentlərinin dialekt leksikasına aid vahidlərlə əvəz olunması da qoşa sözlərin sinonimliyini yaradır: *qol-budaq // şax-budaq // şax-şəvəl; ömür-gün // gün-güzəran // gün-dirlik* və s.

Qoşa sözlərin sinonimliyindən həm də onların lüğət tərkibinin digər vahidləri ilə münasibəti planında danışılmalıdır. Bu vahidlərin böyük əksəriyyəti, heç olmazsa, iki üzvü olan sinonimik cərgənin

iştirakçısı ola bilər. Məs.: *qəm-qüssə – kədər, ata-ana – valideynlər, üz-göz // sir-sifət – sima, umu-küsü – narazılıq, əyin-baş – geyim* və s.

“**Qoşa sözlərin antonimliyi**” adlanan dördüncü yarımfasildə qoşa sözlərin antonimliyinin aşağıdakı yollarından bəhs olunur:

1) Sinonimlərdən təşkil olunmuş qoşa sözlərin komponentlərindən biri digər qoşa sözün komponentinə antonim olduqda bu qoşa sözlər arasında antonimik münasibət yaranır: *ac-yalavac – varlı-hallı, işli-güclü – boş-bekar, deyib-gülmək – ağlayıb-sızlamaq* və s.

2) Bəzən eyni komponentin iştirakı ilə əmələ gələn iki müxtəlif qoşa söz bir-birinə münasibətdə antonim olur. Məsələn, “*səs-küy*” və “*səs-səmir*”, “*var-yox*” və “*var-dövlət*” və s.

3) Qoşa sözlər öz aralarında olduğu kimi, lüğət tərkibinin digər vahidləri ilə də antonim münasibətində ola bilər, məsələn: *gözəl-göyçək – çirkin, əmin-amanlıq – müharibə, ara-sıra – müntəzəm, toy-bayram – matəm, qəm-kədər – sevinc, dərə-təpə – düzənlik* və s.

4) Qoşa sözlər mütləq ziddiyyət ifadə etməklə yanaşı, nisbi qarşılıq da bildirir. Məsələn, “*yağ-bal*” və “*duz-çörək*” qoşa sözləri əslində antonim münasibətində olmasalar da, mətn daxilində ifadənin bütövlükdə məcaziləşməsi nəticəsində nisbi antonim hesab edilə bilər.

III fəslin “**Qoşa sözlər emosional-ekspressiv leksikanın tərkibində**” adlanan yarımfaslində bu birləşmələr yüksək emosionallığa və ekspressivliyə malik təsirli, kəsərli dil və nitq vahidləri kimi təqdim olunur. Onların böyük bir qismi nominativ funksiya daşımaqla yanaşı, danışanın söylədiyi fikrə münasibətini də bildirir. Məsələn, əgər “*qəpik*” sözü sadəcə pul vahidini adlandırırsa, “*qəpik-quruş*” qoşa sözündə artıq bu pula münasibət var, yəni pulun azlığı, kifayət qədər olmaması üzündən mənfi çalarlı ekspressiya hiss olunur. Qoşa sözlərin emosional-ekspressiv çalarlarının əhatə dairəsi çox genişdir. Bunlardan istehza, təhqir, zarafat, saymazyanalıq, həqarət, familiar münasibət, nəvaziş, istək, səmimiyyət və s. məqamları göstərmək olar. Dissertasiyada emosional-ekspressiv səciyyəli qoşa sözlər iki cür qruplaşdırılır: 1) Müsbət münasibət bildirən qoşa sözlər; məs.: *ömrüm-günüm, canım-gözüm* və s.; 2) Mənfi münasibət ifadə edən qoşa sözlər: *it-qurd, yetim-yesir* və s. Qoşa sözlər bir tərəfdən bu keyfiyyətləri özündə müstəqil şəkildə daşdığı halda, digər tərəfdən bu cəhətləri xüsusi üslubi priyomlar sayəsində qazana bilər. Bu mənada ifadəlilik imkanları daha geniş və rəngarəng olan bədii üslubda qoşa sözlər qüvvətli bədii ifadə vasitəsinə çevrilir. Çünki bədii əsərin strukturunda

ümumxalq dili vasitələrinin emosional-obrazlı, estetik transformasiyası baş verir. Çox zaman eyni mənanı ifadə etmək üçün adi sözlə müqayisədə məhz qoşa sözə üstünlük verilməsi də bununla bağlıdır.

“**Qoşa sözlər frazeoloji sistemin vahidləri kimi**” adlanan altıncı yarımfəsildə Azərbaycan dilindəki qoşa sözlər üç qrupda nəzərdən keçirilir:

1) Müstəqim məna ifadə edən qoşa sözlər. Bu bölgüyə daxil olan qoşa sözlərin frazeologiyaya münasibəti sözə bərabər məna ifadə etməsi ilə məhdudlaşır. Məs.: *bacı-qardaş, çay-çörək, əkin-biçin* və s.

2) Dilimizdəki qoşa sözlərin bir qismi ikili səciyyə daşıyır. Bunlar keçid tipli frazeologizmlərdir. Onların frazeologiyaya münasibəti kontekstlə müəyyənləşir. Məs.: *Üst-üstə qalanmış quru budaqlar bir göz qırpımında **alışıb-yandı***. (həqiqi mənada); *Günəşin təzə işığı altında bu çiçək qırın üstünə düşmüş yaqut kimi **alışıb-yanırdı***. (İ.Əfəndiyev)(frazeologizm kimi).

3) Frazeoloji qoşa sözlər. Bu tipli li qoşa sözlərdə komponentlər öz ilkin mənaları ilə üzvi bağlılığını itirir, dilin leksik sistemində yeni keyfiyyət daşıyıcısına çevrilir. M.Mirzəliyevanın bu fikri ilə şəriklik ki, “Bu və ya digər səbəbdən öz müstəqim mənalarını tamamilə itirib, məcazlaşma nəticəsində yeni bir məna qazanmış bu sözlərə yalnız frazeoloji vahid kimi yanaşılmalıdır. Çünki frazeoloji vahidin müəyyənləşdirici xüsusiyyətlərini (məcazilik, sabitlik, dildə hazır vəziyyətdə olma və s.) onlarda da aydın görmək mümkündür”.¹ Məsələn: *Səhərdən-aşamacan qalırdılar bekar, başlayırdılar bundan ona deməyə, ondan buna: kim kimə aşıq olub, filankəsin Bakıda oxuyan qızı kiminlə **alışıb-verişib***. (İ.Əfəndiyev)

Qoşa sözlərin frazeologiyadakı rolu onların yalnız nominativ funksiyalarının məcazlaşması ilə deyil, eyni zamanda çox müxtəlif anlayışları ifadə edən vahidlərlə qovuşub frazeoloji birləşmə yaratma imkanları ilə əlaqədardır. Onların müəyyən bir qisminin istifadə dairəsi məhz frazeoloji birləşmələrlə məhdudlaşır, yəni ayrılıqda qoşa söz kimi formalaşmayan leksik vahidlər idiomatik ifadə daxilində qoşa sözün komponentləri kimi çıxış edirlər. Adətən, onların başqa dil mühitinə köçürülməsinə yol verilmir. Mənsubiyyət şəkildə qoşa sözlərin fellərlə birləşməsindən yaranan frazeoloji ifadələr nitqin bölünməz bir parçasını əmələ gətirir: *ağına-*

¹ Mirzəliyeva M.M. Türk dilləri frazeologiyası. I c. Bakı: “Nurlan”, 2009, s.179.

bozuna baxmamaq, çikini-bikini bilmək və s. Yaxud “*özünü oda-közə vurmaq*”, “*izi-tozu qalmamaq*”, “*boya-başa yetirmək*” tipli ifadələrdə çıxış edən “*od-köz*”, “*iz-toz*”, “*boy- baş*” birləşmələri qoşa söz kimi ayrılıqda dildə mövcud deyil, yalnız frazeoloji ifadə tərkibində yaşayır.

Dissertasiyada frazeoloji qoşa sözlər və onların iştirakı ilə formalaşan birləşmələr qrammatik xüsusiyyətlərinə görə iki aspektdə – nitq hissələrinə mənsubiyyətinə əsasən və sintaktik vahidlərə aidliyi nəzərə alınmaqla, struktur baxımından isə nominativ frazeologizmlər və kommunikativ frazeologizmlər kimi araşdırılır. Eyni zamanda bu vahidlərin obrazlılığı onların mühüm əlaməti kimi qeyd olunur.

“**Dialekt leksikasında qoşa sözlərin yeri**” yarım fəslində bu vahidlərin iki qrupu fərqləndirilir: 1) Ədəbi dildə mövcud olan qoşa sözlərin fonetik variantları - məs.: *qabaq-qənşir (Tovuz) // qabaq-qeyşər (Bakı) – qabaq-qənşər*; 2) ədəbi dildə rast gəlinməyən qoşa sözlər – *alyan-calyan (Şəmkir) – boş, mənasız, əhəmiyyətsiz; lej-lavaş (Salyan) – bol, çoxlu; xərc-xəcalət (Salyan) – cehiz* və s.¹

III fəslin “**Qoşa sözlərin fono-poetik imkanları**” adlanan səkkizinci yarım fəsilə göstərilir ki, bu vahidlər, bir növ, türk dillərinin üslubi-poetik sisteminin zənginliyini və özünəməxsusluğunu yaşadan kiçik şeir parçalarıdır. Alliterasiya, ahəng qanunu, qafiyə onları bədii sözün qüdrətini əks etdirən, əsrlərin çəkdiyi sığalla cilalanmış xəzinəyə çevirib. Xüsusən, qoşa sözlərin fonetik həmahəngliyinin bədii mətnə yaratdığı ritm və intonasiya zənginliyini gözdən qaçıрмаq olmaz, çünki “ritm və intonasiya mətnin məzmun və ifadə planı ilə qırılmaz şəkildə bağlı olan poetik keyfiyyətdir”.² Komponentlərin alliterasiyasından doğan ifadəlilik bədii mətnin ritmik konfigurasiyasının təşkilində mühüm rol oynayır. Alliterasiya, bir qayda olaraq, şeirlə əlaqələndirilir, lakin qoşa sözlərdə də alliterasiya faktının bu qədər yayılması onun daha geniş linqvistik-ədəbi faktor olduğunu təsdiqləyir. Qoşa sözlərdə komponentlər arasında özünü göstərən daxili alliterasiya ilə yanaşı (*şirin-şəkər, dilli-dilavər, qızıl-qırmızı, yaxşı-yaman* və s.), onların digər vahidlərlə möhkəm əlaqəsini təmin edən xarici alliterasiya da müşahidə edilir. Bu halla daha çox qoşa sözlərin iştirakı ilə formalaşan frazeoloji birləşmələrdə üzləşirik. Bu tipli birləşmələrdə daha çox ilk səslərin

¹ Azərbaycan dialektoloji lüğəti, I c., Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları, 1999, s.14, 359, 241.

² Vəliyev K.N. Dastan poetikası. Bakı: Yazıçı, 1984, s.38.

alliterasiyası özünü göstərir. Məs.: q səsinin alliterasiyası (*qəm-qüssəyə qərq olmaq, qədir-qiyət qoymamaq, qol-qanadı qırılmaq, qaş-qabağına qar yağmaq*), d səsinin alliterasiyası (*dağa-daşa düşmək, dərdindən dəli- divanə olmaq, dəm-dəsgah düzəltmək*), s səsinin alliterasiyası (*saya-sana salmamaq, söz-söhbət salmaq, sağa-sola sovurmaq*) və s. Bir sıra hallarda frazeoloji ifadə daxilində bir neçə səs müəyyən qanunauyğunluq əsasında sıralanaraq alliterasiya yaradır: a) Qoşa sözün birinci komponentinin ilk səsi ilə birləşmə yaradan felin ilk səsi: *böyük-kiçik bilməmək, yerli-dibli yox olmaq*; b) Qoşa sözün ikinci komponentinin ilk səsi ilə felin ilk səsi: *ağız-burun bəhəm eləmək, ağına – bozuna baxmamaq, qan-tər tökmək, yorğan – döşəyə düşmək, matı – qutu qurumaq, üzü- gözü gülmək* və s. Qoşa sözlərin fonetik ahəngdarlığı onların bədii-estetik funksiya daşmasını təmin edir.

“Qoşa sözlərin semantik çalarları” adlanan yarımfəsildə əsaslandırılır ki, bu vahidlərin ümumi semantikasını fonunda çoxlu sayda incə mənə çalarlıqları: ümumiləşdirmə, kəmiyyət, təqribilik, təkrarlanma, intensivlik, gücləndirmə, saymazyanalıq, bölüşdürmə və s. ifadə olunur. Qoşa sözlərin mənə çalarlıqlarının rəngarəngliyi onların üslubi imkanlarının genişlənməsinə imkan yaradır. Qoşa sözlər xalqımızın düşüncə aydınlığını, təfəkkür şəffaflığını əks etdirən bir kateqoriyadır. Onlarda ifadəlilik, emosionallıq xüsusiyyətləri aparıcıdır. Qoşa sözlər bədii əsərlərin dilinə şirinlik verir, çox zaman məhz qoşa sözlər vasitəsilə fikir, hiss reallaşır, əyaniləşir, gerçək bir dil mənzərəsi yaranır. Qoşa sözlər əşya və ya hadisənin təqdimində, təsvir və tərənnümündə intensivliyə, estetik təsirin qüvvələnməsinə xidmət edir, obyekt və hadisənin daha dəqiq, lakin yığcam obrazını yaradır, hər hansı mətləb və münasibətin daha dolğun və ümumiləşdirici mənzərəsini əks etdirir, bədii nitqə milli kolorit və aydınlıq gətirir.

Dissertasiyanın **“Nəticə”** hissəsində bir sıra elmi qənaətlər aşağıdakı şəkildə ümumiləşdirilmişdir:

1. Qoşa sözlərin digər ikikomponentli söz qruplarından – mürəkkəb sözlər, təkrarlar, əlavəli birləşmələr, söz birləşmələri, üslubi qoşalaşmalar və s. fərqləndirilməsi onların dil sistemindəki yerinin, həcmünün və sərhədlərinin müəyyənəşdirilməsinə imkan verir.

2. Qoşa sözlər fonetik, leksik-semantik və qrammatik amillərin iştirakı ilə əmələ gələn xüsusi tipli söz qrupudur. Fonetik baxımdan qoşa sözlər səs uyğunluğuna, qafiyələnməyə, heca mütənəsbibliyinə malik vahidlərdir. Onların formalaşması üçün semantik meyar həlledici olaraq, komponentlərin müəyyən ümumi mənanı ifadə etmək üçün birləşməsinə

nəzərdə tutur. Bu əlaqələr üç şəkildə – sinonimlik, antonimlik və ortaq motiv əsasında təzahür edir. Qrammatik baxımdan qoşa sözlər bu və ya digər nitq hissəsinə mənsub olan, həmin nitq hissəsinə xas funksiyaları cümlədə yerinə yetirən, eyni zamanda müxtəlif qrammatik şəkildə qəbul edərək öz formasını dəyişmək, söz birləşməsi əmələ gətirmək və s. xüsusiyyətlərə malik vahidlər kimi xarakterizə olunur.

3.Qoşa sözlər derivatologiyanın çox qədim, lakin dilin müasir mərhələsində də işlək üsullarından biri kimi qiymətləndirilməlidir. Dildə artıq mövcud olan sözlər əsasında yeni-yeni vahidlərin yaradılması yolu olaraq qoşa sözlər lüğət ehtiyatının zənginləşmə mənbələrindən biridir.

4.Dilimizdəki qoşa sözlərin böyük bir hissəsi tarixi inkişafın nəticəsi kimi yaranan leksik paralelliyn təzahürüdür. Bu həmin vahidlərin qədimliyini sübut edir və ədəbi dilin başlanğıc mərhələsinə xas olan xüsusiyyət kimi qiymətləndirilə bilər. Tarixən qoşa sözlərin formalaşması iki istiqamətdə – həm dildaxili proses kimi, həm də dilxarici amillərin təsiri altında, yəni mənşəcə fərqli sözlərin qoşalaşması nəticəsində baş vermişdir.

5.Qoşa sözlərin morfoloji strukturunun dəyişməsi, yəni şəkilçi morfemlər qəbul etməsi bu vahidlərin tarixi təkamül mənzərəsini əks etdirir. Ədəbi dilimizin ilkin mərhələlərində daha çox müşahidə edilən paralel şəkilçi artırılma getdikcə öz yerini qoşa sözün bütövlükdə dəyişməsinə vermişdir. Bu isə qoşa sözün komponentlərinin birikmə dərəcəsinin yüksəlməsi, vahid tərkibdə qaynayıb-qarışmasından irəli gəlir.

6.Qoşa sözlərin zəngin ifadəlilik imkanları onların bədii üslubun xarakterik vahidləri kimi araşdırılmasına zərurət yaradır. Bu sözlər bədii mətndə təfsilat, mənzərə yaradır, fikrin dəqiq və canlı ifadəsini təmin edir. Eyni zamanda qoşa sözlərin yalnız məna xüsusiyyətləri yox, həm də səs tərkibi, heca mütənasibliyi də poetik məramın ifadəçisinə çevrilir. Məhz qoşa sözlərin fonetik həmahəngliyindən doğan ifadə və təsvir imkanları xüsusi effekt yaradır, estetik məzmunu gücləndirir. Qoşa sözlər vasitəsilə yaranan aydın obrazlar, lakonik ümumiləşdirmələr bədii təəssürat oyadır.

Mövzu ilə bağlı müəllifin aşağıdakı məqalələri dərc olunmuşdur:

1. Ü.Hacıbəyovun dramaturgiyasında qoşa sözlər // Dil və ədəbiyyat, VI buraxılış, Bakı: BDU nəşriyyatı, 1994, s.39-41.

2. Şəhriyarın türkcə «Divan»ında qoşa sözlər // Orta əsr əlyazmaları və Azərbaycan mədəniyyəti tarixi problemləri (V elmi-nəzəri konfransın materialları), Bakı: «Örnək», 1998, s.96-97.

3. Azərbaycan dilində qoşa sözlərin etimoloji komponentləri haqqında // Dil və ədəbiyyat, 3(21), Bakı, 1998, s. 25-27.

4. Azərbaycan dili sistemində qoşa sözlərin yeri // Dil və ədəbiyyat, 3(28), Bakı, 2000, s.17-18.

5. «Kitabi-Dədə Qorqud» dastanlarının dilində qoşa sözlər // Dil və ədəbiyyat, 3(28), Bakı, 2000, s. 25-27.

6. XIII əsr Azərbaycan dili lüğətlərində qoşa sözlər (Hinduşah Naxçıvaninin «Sihah-əl-əcəm» və Hüsaməddin Xoyinin «Töhfeyi-Hüsam» lüğətlərinin materialları əsasında) // Orta əsr əlyazmaları və Azərbaycan mədəniyyəti tarixi problemləri (VII Respublika elmi-nəzəri konfransının materialları), Bakı: «Örnək», 2000, s.188-190.

7. Azərbaycan dilçiliyində qoşa sözlər probleminin tədqiqi tarixinə dair // Tədqiqlər-2. Bakı: «Elm», 2001, s. 86-90.

8. Azərbaycan dilinin frazeoloji sistemində qoşa sözlərin mövqeyi // Tədqiqlər (konfrans materialları). Bakı: «Elm», 2002, s.32-33.

9. Qoşa sözlərin sinonimliyinə dair // Tədqiqlər-3. Bakı: «Elm», 2002, s.104-107.

10. Qoşa sözlər frazeoloji sistemin vahidləri kimi // BDU Xəbərləri. Humanitar elmlər seriyası, №2. Bakı, 2006, s.176-181.

11. Qoşa sözlər emosional-ekspressiv leksikanın tərkibində // Filologiyanın aktual problemləri (Elmi-nəzəri konfransın materialları), Bakı, 2006, s.241-247.

12. Azərbaycan dilində qoşa sözlərin tarixi inkişaf prosesi // BDU Xəbərləri, Humanitar elmlər seriyası, №1, 2009, s.54-59.

13. О проблеме парных слов в азербайджанском языке // Современные гуманитарные исследования, № 2(33), Москва, 2010, стр. 158-163.

14. Azərbaycan dilində qoşa sözlərin leksik-semantik qrupları // “Azərbaycan filologiyasının aktual problemləri” mövzusunda elmi-nəzəri konfransın materialları, Bakı, 2011, s.312-320.

15. Qoşa sözlərin linqvopoetik xüsusiyyətləri // “Müasir Azərbaycan filologiyası: axtarışlar, problemlər, perspektivlər” respublika elmi konfransının materialları, Bakı: “Elm və təhsil”, 2011, s.660-667.

16. Qoşa sözlərin qrammatik xarakteristikası // Dil və ədəbiyyat (beynəlxalq elmi-nəzəri jurnal), 3(83), 2012, s.76-79.

17. Процесс архаизации парных слов в азербайджанском языке // «Филологические науки в России и за рубежом» (материалы международной заочной научной конференции, Санкт-Петербург, 2012, с.98-102.

18. Qoşa sözlərin morfoloji strukturuna dair //“Filologiyanın aktual problemləri” mövzusunda Respublika elmi-nəzəri konfransının materialları, Bakı: “Təhsil”, 2013, s. 516-519.

19. Qoşa söz strukturunda qədim türk sözləri // Respublika elmi konfransının materialları. Bakı, 2013, s. 200-203.

ПАРНЫЕ СЛОВА И ИХ ЛИНГВОПОЭТИЧЕСКИЕ ОСОБЕННОСТИ В АЗЕРБАЙДЖАНСКОМ ЯЗЫКЕ

РЕЗЮМЕ

Диссертационная работа состоит из введения, трех глав, заключения и списка использованной литературы.

Во «Введении» приводится общая характеристика работы. Здесь также обосновывается актуальность темы, определяются цель и задачи, научная новизна исследования и его практическое значение, приводится апробация.

Первая глава диссертации называется «Парные слова в системе азербайджанского языка. Пути и средства формирования парных слов». Впервые путём выяснения особенностей парных слов определяется их место в системе языка. Выяснение критерий этих сочетаний делает возможным различить парные слова от парных форм (стилевых пар). Также приводится фонетическая, лексико-семантическая и грамматическая характеристика парных слов.

Во второй главе диссертации – «Историческое развитие парных слов в азербайджанском языке» - парные слова исследуются как единицы, отражающие динамику и историческое развитие в грамматическом строении и словарном составе языка. Образование этих единиц происходит в последствии лексического параллелизма. В этой главе опираясь на факты древнетюркских и общетюркских источников даётся этимологический анализ неясного компонента около 90 парных слов. Эта делает возможным определить суть десятков парных слов, до сих пор ошибочно считавшихся повторами.

В третьей главе – «Лингвопоэтические особенности парных слов в азербайджанском языке» впервые исследуются разнообразные стилевые особенности этих сочетаний. Анализируются многозначность, омонимичность, синонимичность и антонимичность парных слов. Также рассматриваются экспрессивность и эмоциональность данных единиц, их роль в фразеологии, место в диалектной речи.

В «Заключении» обобщаются результаты и основные положения исследования.

**THE DOUBLE WORDS AND THEIR LINGVOPOETIK
PECULIARITIES IN THE AZERBAIJANI LANGUAGE**

SUMMARY

The present dissertation consists of Introduction, three chapters, summary of the obtained results and references (list of the books used).

In Introduction the general character of the research work, the scientific structure of the problem and the arguments for investigation of this particular topic are pointed out. The currency of the investigated problem has been grounded, the purpose, objectives, the scientific novelty and practical significance have been clarified, the approbation has been enumerated.

The first chapter of the dissertation is called "The place of the double words in the Azerbaijani language. The means and ways of formation of double words". There has been made an attempt to identify the place of the double words in the system of the language as a lexical category with the special structure and the possibility of the identification of the formed units as the result of the stylistical doubling by means of the accurate identification of the criterion of double words. Simultaneously phonetic, lexical-semantic and grammatical characteristics are presented.

In the second chapter introduced as "The process of the historical development of double words in the Azerbaijani language" the double words are presented as the units reflecting the objective laws in the grammatical structure and vocabulary of the language. It has also been pointed out that the appearance of the above mentioned units was the result of the lexical parallelism, which developed in two directions as the intralinguistic process and under the influence of the extralinguistic factors. In this chapter there have been presented the etymological analyses of approximately 90 units based on the investigation of the old Turk manuscripts and sources of all-Turkish character. Moreover, on the basis of the obtained factual material tens of units with unclear etymology wrongly associated with the repetitions have been proved to be double words after restoring their components; the most significant features connected with evolution of the double words have been investigated.

In the third chapter introduced as the "The lingvopoetic peculiarities of the double words in the Azerbaijani language" the variegated stylistic characteristics of the double words have become the object of investigation, their analyses as the units of the belles-lettres style have been examined. The polysemanticism, homonymy, synonymy, antonymy, emotional-expressive characteristics of the double words, their role in phraseology, the place in the dialectal vocabulary etc. have been analyzed.

In the Summary there have been presented the results and the most significant theoretical propositions have been generalized.

**МИНИСТЕРСТВО ОБРАЗОВАНИЯ
АЗЕРБАЙДЖАНСКОЙ РЕСПУБЛИКИ
БАКИНСКИЙ ГОСУДАРСТВЕННЫЙ УНИВЕРСИТЕТ**

На правах рукописи

МЕХРИБАН САМЕТ ГЫЗЫ АЛИЗАДЕ

**ПАРНЫЕ СЛОВА И ИХ ЛИНГВОПОЭТИЧЕСКИЕ
ОСОБЕННОСТИ В АЗЕРБАЙДЖАНСКОМ ЯЗЫКЕ**

5706.01 – Азербайджанский язык

А В Т О Р Е Ф Е Р А Т

**диссертации на соискание ученой степени доктора
философии по филологии**

БАКУ - 2014